

وجوه افتراق نکاح موقت و نکاح سفید در حقوق موضوعه ایران

الناز کتانچی^۱، مائده مرادی^۲، جواد مولی قلی^۳، مسعود قره بگلو^۴

^۱باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران
^۲باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران
^۳باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، واحد مرند، ایران
^۴دانشجوی کارشناسی حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مرند، ایران

نویسنده مسئول:

مائده مرادی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

چکیده

نکاح موقت یک قسم از ازدواج است که در حقوق موضوعه ایران پذیرفته شده است ولی نکاح سفید در حقوق موضوعه ایران جایگاهی ندارد و به طور کلی ریشه در نظام غربی دارد و چون به طور ناقص وارد نظام حقوقی ایران شده است و فرهنگسازی صحیح صورت نگرفته، باعث شده آثار منفی در بعد فردی، خانوادگی، اجتماعی ایجاد کند که هدف از این پژوهش که به شیوه توصیفی-تحلیلی صورت گرفته، بررسی وجوه افتراق بین نکاح موقت و نکاح سفید در حقوق موضوعه ایران بوده است که طبق یافته ها، نه نکاح موقت و نه نکاح سفید، هیچکدام توصیه نمی شوند بلکه هدف از بررسی آثار آنها، یافتن راه حل ها و فرهنگسازی مناسب برای حل آسیب ها و مسائل به وجود آمده است.

کلمات کلیدی: وجوه افتراق، نکاح موقت، نکاح سفید، فرهنگسازی.

مقدمه

وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً ۗ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ (روم-۲۱).

از جمله نشانه های حاکمیت و قدرت خداوند این است که همسرانی از جنس شما برایتان آفرید تا در کنارشان آرامش یابید... طبیعی است که پاسخ به نیازهای فطری معنوی بشر لازم و ضروری است. از این رو خداوند که خود آفریننده نیازهای مخلوقات است راه رفع آن را نیز پیش بینی کرده است (اسماعیلی، ۱۳۹۱، ۶۶). ولی تاریخ جوامع بشری پیوسته جولانگاه چهره هایی بوده که فرصت طلبی و خودبینی آنان را تا بدان جا پیش برده که نه تنها سرمایه های حیاتی خود و دیگران را در معرض تجاوز و تعرض و مبادله قراردادند بلکه ناجوان مردانه حکم خدارا هم دستاویز رسیدن به مقاصد شوم خویش و قانون حق را به عنوان وسیله ای برای مطامع خود به کار بسته اند و سرنوشت حکم متین (نکاح موقت) در طول حیات اسلام دستخوش تحولاتی بوده، گاه تحریم، گاه مورد تردید و تعرض و گاه مورد حمایت و تأیید واقع شده است (میرخانی، ۱۳۷۹).

بنابراین ازدواج نیز بازپس نیست که هر مشرب و نحل ای برای خود طبق میل خود حکم و حلال و حرام تعیین کند (مودی، ۱۳۹۵، ص ۱). در جوامع غربی و توسعه یافته دگرگونی های اجتماعی اقتصادی و فرآیند مدرن سازی به ویژه در محیط های شهری و گسترش فرهنگ مدرن، در میان لایه های مختلف جامعه، ساختار خانواده را تحت تأثیر قرار داده است. شاید اولین اثر مدرنیته بر نهاد خانواده در ایران تغییر ساختار گسترده آن به خانواده هسته ای بوده است، اما این ساختار جدید نیز، به تدریج، متناسب با الزامات و مقتضیات جامعه مدرن، دچار تحولاتی شده است که وضعیت جدید به سست شدن پیوندهای خانوادگی و بروز بسیاری عواض منجر شده است که رصد نمودن دائمی آثار های احتمالی ناشی از این تحولات را گریزناپذیر می نمایاند (سرای، ۱۳۸۸، ۱۲). که در ادامه پژوهش با بررسی این آثار می خواهیم راه کار مناسبی برای جلوگیری از آسیب های به وجود آمده ارائه دهیم.

۱- تعاریف

در قانون مدنی ایران، قانونگذار در تعریف نکاح چیزی بیان نکرده است و این مسئله در نظر حقوقدانان اختلافی است. لذا نخست به تعریف مختصری در مورد نکاح، نکاح موقت و نکاح سفید اشاره میکنیم:

۱-۱- تعریف نکاح

نکاح در لغت به معنای پیوستن است و تعریف اصطلاحی آن نیز قریب به همین مضمون است. قانونگذار که در تعریف نکاح چیزی بیان نکرده است و این مسئله در نظر حقوقدانان اختلافی است. با وجود این می توان گفت: ((نکاح عقدی است که با توافق اراده ی میان یک زن و مرد، به منظور تحقق محرمیت شرعی و تشکیل زندگی اشتراکی دائم و موقت منعقد می شود که در نتیجه آن، حق تمتع جنسی و بچه دار شدن برای زوجین به وجود می آید)). عقد نکاح بر اساس زمان استمرار آن به دائم و موقت تقسیم می شود. اگر زوجین برای تداوم نکاح مدتی مقرر کرده باشند به آن نکاح موقت یا (نکاح منقطع) یا (نکاح متعه) نیز گفته میشود (حیاتی، ۵۲، ۱۳۹۳ و ۵۴).

۱-۲- تعریف نکاح موقت

متعه یا نکاح موقت به این معناست که زن، شخصاً یا به وسیله وکیل خویش، خود را برای مدتی معلوم بامهریه تعیین شده به ازدواج مردی در می آورد که در ازدواج با او مانع شرعی نداشته باشد. منظور از مانع شرعی این است که از مواردی که از نظر شرعی، ازدواج ممنوع است مانند: خویشاوندی نسبی یا سببی یا شیری یا در عده طلاق بودن و یا شوهر داشتن (عسکری، ۱۳۷۷، ۱۳ و ۱۴).

۱-۳- تعریف نکاح سفید**۱-۳-۱- در معنای اولیه و ابتدایی**

نکاح سفید برگرفته از معادل فرانسوی آن به معنای یک ازدواج ناتمام یا غیرکامل می باشد. یک ازدواج ثبت شده بدون ارتباط واقعی ازدواج (بدون رابطه جنسی) که با اهداف اقتصادی، اجتماعی یا حقوقی از جمله: گرفتن کارت اقامت و ویزا یا کمک به یکی از طرفین ازدواج برای فرار از مجازات، تعقیب یا شکنجه و آسیب و... صورت می پذیرد.

۱-۳-۲- در معنای جدید و متأخر

مفهوم کاربردی جدید و متأخر واژه نکاح سفید نمونه فارسی زبان آن می باشد. اصطلاحی برای توصیف زندگی مشترک بدون ازدواج رسمی که در قالب دو تعریف قابل دسترسی است:

الف) در تعریف نخست طرفین بدون جاری کردن صیغه عقد دائم یا موقت و فارغ از مراسمات شرعی و عرفی براساس توافق و رضایت خود اقدام به ازدواج و تشکیل زندگی مشترک می کنند.

ب) در تعریف دوم از نکاح سفید می توان آن را معادل زندگی مشترک بدون ازدواج یا هم باشی یا هم خانگی و پیوندی به مدت زمان نامعلوم بدون قصد زوجیت و در جهت تأمین منافع اقتصادی و عاطفی دانست (درویشی نژادخار، ۱۳۹۵، ۱۳ و ۱۴). این پدیده گرچه در دنیا پدیده جدیدی نیست، اما در ایران به عنوان یک شوک فرهنگی مطرح شده است. در این نوع ازدواج که در نهادهای دولتی مربوطه یا سازمان های دینی ثبت نمی شود، زن و مرد باهم زندگی می کنند و کارهای مربوط به خانواده بر دوش هر دو است، هر چند از نظر قانونی زن و شوهر رسمی محسوب نمی شوند (رضایی، ۱۳۹۴، ۵۱).

۲- شرایط

در این قسمت به بررسی شرایط نکاح موقت و نکاح سفید در حقوق موضوعه ایران می پردازیم:

۱-۲- شرایط نکاح موقت

الف) عیین مدت در نکاح موقت شرط لازم است. طبق ماده ۱۰۷۵ قانون مدنی که در این باره می گوید: «نکاح منقطع است که برای مدت معینی واقع شده باشد.» پس اگر مدت در نکاح موقت ذکر نشود، بی شک نکاح منقطع واقع نخواهد شد (صفایی، امامی، ۱۳۸۸، ۲۵).

اگر زمان ذکر نشود، به نظر مشهور فقها عقد دائم خواهد شد و اگر صیغه ی خوانده شده براساس عقد موقت باشد آن عقد باطل است. پس مدت تعیین شده باید مشخص و غیر مبهم باشد و مرد می تواند همه مدت یا مقداری از آن را به زن ببخشد، بدون اینکه نیازی به قبول زن باشد (جواهرالکلام، ج ۱۶۶، ۳۰).

ب) تعیین مهر از شرایط اساسی نکاح موقت است و در این گونه نکاح عدم ذکر مهر در عقد موجب بطلان است. طبق ماده ۱۰۹۵ قانون مدنی: «در نکاح منقطع عدم مهر در عقد موجب بطلان است.» (صفایی، امامی، ۱۳۸۸، ۲۷).

میزان مهریه به توانایی مالی مرد بستگی دارد و مقدار مشخصی ندارد و باید چیزی را در مهریه قرار دهند که عنوان مال بر آن صدق کند یا ارزش مالی داشته باشد. مهریه می تواند یک قیراط یا حتی یک کف گندم نیز باشد (طوسی، ۱۴۰۷، ۳۷۶ و ۳۷۵).

پ) در نکاح موقت شوهر ملزم به دادن نفقه به زن خود نیست، مگر اینکه دادن نفقه شرط شده یا عقد مبنی بر آن جاری شده باشد. طبق ماده ۱۱۱۳ قانون مدنی «در عقد انقطاع، زن حق نفقه ندارد مگر اینکه شرط شده یا آنکه عقد مبنی بر آن جاری شده باشد.» یعنی اتفاق به زن قبل از عقد مورد توافق طرفین واقع و بنای زوجین در زمان عقد بر آن باشد (صفایی، امامی، ۱۳۸۸، ۲۶).

ت) در ازدواج موقت شوهر می تواند پس از عقد، همه مدت یا بخشی از آن را ببخشد و از زن جدا شود و اگر مدت را نبخشد وقتی که مدت تمام شد عقد خود به خود و بدون طلاق فسخ می شود و جدایی حاصل می گردد (پاک نیت، ۱۳۹۳، ۲۹ و ۳۰). پس در نکاح منقطع مقررات طلاق اجرا نمی شود و جدایی زن و شوهر بانقضای یا بذل مدت یا فسخ نکاح تحقق می یابد. بنابراین طلاق و آنچه در قانون مدنی راجع به آن آمده است، ویژه نکاح دائم است. مستنبط از ماده ۱۱۲۰ قانون مدنی، «عقد نکاح به فسخ یا به طلاق یا به بذل مدت در عقد انقطاع منحل نمی شود.» (صفایی، امامی، ۱۳۸۸، ۲۶).

ث) زن پس از تمام شدن مدت متعه یا بخشیدن مدت از جانب مرد، در صورت دخول و عدم حاملگی و حیض نشدن در سن حیض، باید ۴۵ روز عده نگه دارد، و در صورت حیض شدن، در اینکه عده او دو حیض است یا یک حیض و نصف آن و یا دو طهر (پاکی از حیض)، اختلاف است (مودی، ۱۳۹۵، ۶ و ۵).

ج) در نکاح منقطع زن و شوهر از یکدیگر ارث نمی برند، مستنبط از مواد ۹۴۰ و ۱۰۷۷ قانون مدنی (صفایی، امامی، ۱۳۸۸، ۲۶).

در ازدواج موقت زن و شوهر از یکدیگر ارث نمی برند که از مفهوم ماده ۹۴۰ قانون مدنی و قید زوجیت دائم استنباط می گردد که در نکاح موقت ارث وجود ندارد اما این عدم توارث صرفاً مربوط به رابطه ی سببی زوج و زوجه موقت است و به رابطه نسبی که بین زوج (پدر) و فرزندان و مادر فرزندان وجود دارد مربوط نمی شود (پاک نیت، ۱۳۹۳، ۲۸ و ۲۹).

۲-۲- شریای نکاح سفید**۲-۲-۱- آشنایی**

در این مرحله دختر و پسر در خیابان یا در مکان های دیگر باهم آشنا می شوند. سپس به افشای وضعیت خود می پردازند و درد ها و محدودیت ها و طرد شدن های مکرر خود را با یکدیگر در میان می گذارند. در بیشتر موارد طرفین خود را غوطه ور در مشکلات و بدبختی هامعرفی می کنند تا حس ترحم و دلسوزی دیگران را تحریک کنند.

۲-۲-۲- عاشق شدن

پس آنکه دو طرف از دردهای بی شمار، محنت های فراوان و مصائب پر تعداد خود سخن گفتند بیش از پیش به یکدیگر نزدیک می شوند. این نزدیکی منجر به ایجادعلاقه و ارتباط محبت آمیز می شود. البته نه عشقی که موجب تعالی و رشد می گردد بلکه عشقی که به جهت جبران محدودیت های گذشته است. (درویشی نژادخنا، ۱۳۹۵، ص ۲۹-۳۰)

۲-۲-۳- به هم پیوستن

پس از آن که طرفین احساس کردند یکدیگر را می فهمند تصمیم به هم زیستن می گیرند. لیکن چون به صورت کامل اجتماعی نشده اند و وجدان اخلاقی (سوپر ایگو) قوی ندارند، برای با هم زیستن، راه کج و ناهنجار را پیش می گیرند.

۲-۲-۴- بروز تعارض و تنش

به وضوح می توان پیش بینی کرد که افرادی که تن به این رابطه می دهد، دنیایی سرشار از تعارض، درگیری و مسائل حل نشده دارند. به همین جهت دیری نمی پاید که عشق و عاطفه اولیه رنگ می بازد و جای خود را به نفرت و کینه و خود سرزنش گری می دهد.

۲-۲-۵- خاتمه زیست مشترک و احساس شرمساری

با پیداشدن تعارض ها، دو طرف قادر به بهره گیری از ساز و کارهای منطقی و عقلانی برای از میان راندن تعارض های پدید آمده و اختلافات ظاهر شده نیستند. در نتیجه به این رابطه خاتمه می دهند و چیزی جز احساس شرم و شکست برای طرفین خصوصاً برای زن باقی نمی ماند (رضایی، ۱۳۹۵، ۵۲).

بررسی مراحل بیانگر آن است که روابط عاشقانه در الگوهای پیشرفته خود منجر به روابط هم خانگی می شود، در این الگو افراد با یکدیگر زندگی ((زیر یک سقف)) را تجربه می کنند و چه بسا زندگی اقتصادی مشترکی هم دارند. این روابط رقیب جدی نهاد ازدواج است که خود را در اقامت ((ازدواج غیر رسمی)) باز می نمایند. رابطه ای که بسیاری از تعهدات و شرایط ازدواج را دارد. اما از قوانین، سنت ها و محدودیت های آن گریزان است (آزادارمکی، ۱۳۹۰، ۲۰ و ۲۱).

۳- آثار

در این مبحث به بررسی آثار مثبت و منفی در نکاح موقت و نکاح سفید در حقوق موضوعه ایران می پردازیم که به شرح زیر است:

۳-۱- آثار مثبت و منفی نکاح موقت

در مورد اثر مثبت متعه بر خود فرد میتوان چنین بیان کرد که؛ کسی که هنوز نیازهای طبیعی و اساسی اش تأمین نشده و شبانه روز دغدغه برآورده شدن چنین نیازهایی را دارد چگونه میتواند به رشد مطلوب و معنوی خویش دست یابد. روایاتی به مضمون ((من لا معاش له لا معاد له)) و همچنین روایاتی که اجر بیشتری را برای عبادت متأهل نسبت به مجرد بیان می کنند، ناضر به همین مسئله اند. همچنین دختر و پسری که قصد ازدواج دائم دارند برای شناخت بیشتر یکدیگر می توانند از طریق ازدواج موقت باهم رابطه داشته باشند. البته این ارتباط باید بانظارت والدین باشد تا اگر احیاناً سلیقه یا رفتار و روحیات ایشان مورد پسند هم دیگر واقع نشد به راحتی بتوانند از یکدیگر جدا شوند. مورد دیگر را می توان اثر مثبت اصلی تلقی کرد، که با افزایش رسانه های گروهی به خصوص ماهواره، اینترنت، فیلم های مبتذل و... عوامل فسادانگیز جنسی و محرک میل جنسی جوانان به شدت افزایش یافته است. اگر ازدواج دائم میسر نبود با ازدواج موقت می توان هم در مقابل این تهاجم مقاومت کرد و هم جلوی مفاسد جنسی و تبعات سوء آن را گرفت.

در مورد آثار منفی هم میتوان به این موارد اشاره کرد که: اگر ازدواج موقت بدون افراط و تفریط و در جایگاه خود در جامعه استفاده و ترویج شود هیچ مشکلی ایجاد نمی کند، ولی اگر در جایگاه خود استفاده نشود معضلاتی را به وجود می آورد.

تنوع طلبی و لذت جویی در ازدواج موقت باعث شده تا جامعه دید خوبی نسبت به این ازدواج نداشته باشد. برخی از آثار منفی متعه عبارتند از:

گسترش و تدریج نکاح موقت دبین جوانان باعث می گردد تا آنان کمتر به ازدواج دائم روی آورند. این مسئله علاوه بر مسائل روحی و روانی، باعث رشد منفی جمعیت خواهد شد. برخی از مردان تنوع طلب و لذت جو با وجود همسر دائم به این نوع ازدواج روی می آورند و از آنجا که همسران به دلیل علاقه به شوهرانشان اجازه نمی دهند شخص ثالثی در زندگی شان مطرح شود، آگاهی آنان از این مسئله، محیط گرم خانوادگی را متشنج می کند. به تأکیدی که اسلام بر پاسداری از قداست و استواری روابط خانوادگی برپایه حقوق و اخلاق اسلامی دارد، ازدواج موقت چنین اشخاصی صحیح به نظر نمی رسد. از آنجا که متعه عمدتاً به دلیل اطفای شهوت است به طور طبیعی فاقد عشق و علاقه بین زن و مرد است. هر چند ممکن است این نوع نکاح به نکاح دائم منجر شود، در بیشتر موارد این چنین نیست. همچنین فرزند حاصل از متعه متعلق به پدر است، در نتیجه نیازی که فرزند در دوران کودکی به مهر مادر دارد تأمین نمی گردد و از تأثیر عمیق مهرمادری در تربیت و شکل گیری شخصیت کودک خبری نیست. از طرفی رهاشدن زنانی که متعه شده اند سبب بروز و گسترش آسیب های اجتماعی می شود؛ زنانی که هیچ پناهی ندارند و برای تأمین معاش خود و فرزندانشان ممکن است در دوران عده دست به هرکاری بزنند (اسماعیلی، ۱۳۹۱، ۸۳ و ۸۴).

۲-۳ آثار مثبت و منفی نکاح سفید

متأسفانه این نکاح دارای آثار مثبتی نیست ولی از آثار منفی آن بطور مختصر و کلی میتوان به عبارت زیر اشاره کرد: در این که نکاح سفید، ازدواج نیست، تردیدی نیست و در فرضی که با رضایت دو طرف همراه با قصد واقعی آنان بتوان با جاری کردن صیغه ی عقد در قالب نکاح دائم قرار داد در صورت عدم ثبت آن در دفاتر رسمی، قانونی نیست و مطابق ماده ۶۴ قانون مجازات اسلامی برای زوج، مجازات تعزیری تا یک سال حبس، مقرر شده است و در ماده ۲۱ قانون حمایت از خانواده مصوب ۱۳۹۱ ثبت نکاح موقت در صورت باردار شدن زوجه یا توافق دو طرف در هنگام انعقاد متعه یا درج به صورت شرط ضمن عقد الزامی شده است. بنابراین اگر افرادی صرفاً به صورت توافق این نوع زندگی مشترک را انتخاب کنند، چنین توافقی برخلاف نظم عمومی، اخلاق حسنه و نامشروع است که از حیث ارتکاب عمل نامشروع و فعل حرام مطابق ماده ۶۳۷ قانون مجازات اسلامی قابل تعقیب و مجازات خواهند بود و فرزند حاصل از آن نامشروع تعریف می شود که از حقوق اجتماعی از جمله تحصیل و شناسنامه محروم خواهد بود و از والدین طبیعی خود ارث نخواهد برد و همسرش مستحق دریافت نفقه نخواهد بود و نباید انتظار داشت قانون برای هر هنجاری، یک لباس قانونی بپوشاند و در این زمینه، خلأ قانونی نداریم (قنبریان، ۱۳۹۶، ۱۷۶).

نتیجه گیری

یافته های پژوهش نشان می دهد که همانطور که بیان شده ازدواج مجموعه از تکالیف و حقوق شرعی است، که شرایط و آثار نکاح موقت بیان شد و با نکاح سفید که آن را معادل زندگی مشترک بدون ازدواج می دانند مقایسه شد و طبق نتایج بدست آمده نکاح موقت برای ضرورت تشریح شده و اگر در جایگاه خود به کار رود و مورد سوء استفاده سودجویان قرار نگیرد آثار منفی به بار نمی آورد بلکه آثار مثبت آن جامعه را از انحرافات جنسی مصون می دارد با این حال این نوع ازدواج برای جوانان به دلیل وجود معضلات و مشکلات پسندیده نیست. بنابراین متعه با اینکه آثار منفی زیادی دارد ولی در کنار آن آثار مثبتی به طور چشم گیر در مقایسه با نکاح سفید دارد ولی نکاح سفید نه تنها آثار مثبتی ندارد بلکه آثار منفی زیان باری دارد که اثرات آن به طبع بیشتر بر روی آینده فرزند متولد شده از آن رابطه است. پس شایسته است دولت اقداماتی در راستای کاهش این پدیده و افزایش ازدواج آسان و گسترش زمینه های ازدواج موقت و دائم از جمله ایجاد امکانات اقتصادی چشمگیر یا ساخت مسکن برای جوانانی که ازدواج کرده اند، بخشی از نیازهای ابتدایی از لحاظ اقتصادی را برای جوانان فراهم کند تا جوانان به نکاح سفید سوق پیدا نکنند. یا از طریق رسانه ها، صدا و سیما، یا شبکه های اجتماعی به بیان آسیب ها و راهکارهای جلوگیری از آن پردازد، یا با اصلاح ایرادات قانون حمایت از خانواده و همچنین اصلاح معایب ترویج نادرست نکاح موقت و فرهنگسازی مناسب آن در جامعه باعث کاهش آسیب ها شود، در نتیجه به جای نادیده گرفتن ازدواج سفید بهتر است وجوه آن را در جامعه پذیرفت و راه کارهایی در جهت بهبود این گذاره خانوادگی ارائه کرد.

منابع و مراجع

- قرآن.
- قانون حمایت از خانواده مصوب سال ۱۳۹۱.
- قانون مدنی مصوب سال ۱۳۷۰.
- قانون مجازات اسلامی جدید مصوب سال ۱۳۹۲.

کتاب های فارسی و عربی

- حیایی، دکتر علی عباس، ۱۳۹۳، حقوق خانواده، چاپ اول، تهران، نشر میزان.
- صفایی، دکتر سید حسین؛ امامی، دکتر اسدالله، ۱۳۸۸، مختصر حقوق خانواده، چاپ هفدهم، تهران، نشر میزان.
- طوسی، محمدحسن، ۱۴۰۷ ق، الخلاف، ج ۴، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جوامع المدرسین حوزه علمیه قم.
- عسکری، مرتضی، ۱۳۷۷، ازدواج موقت در اسلام، مترجم محمدجواد مکرمی، مجمع عالم اسلامی.
- فکیکی، توفیق، المتعه و اثرها فی الاصلاح الاجتماعی، بیروت، الاضواء، ۱۴۱۳ ق.
- نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۴ ق.

مقالات

- آزادارمکی، تقی؛ شریفی ساعی، محمدحسین؛ ایثاری، مریم، ۱۳۹۰، نسخ شناسی الگوهای روابط اجتماعی پیش از ازدواج در ایران، دو فصلنامه جامع پژوهشی فرهنگی، پژوهشکده علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، س ۲، ش ۲.
- اسماعیلی، محمدرضا حاجی؛ اسماعیلی، داود، ۱۳۹۱، بررسی مستندات قرآنی-روایی فریقین در حکم ازدواج موقت و پیامدهای آن، آموزه های فقه مدنی، ش ۶، صص ۶۵-۸۸.
- رضایی، حسن، ۱۳۹۴، ازدواج سفید یا هم باشی سیاه، دوماهنامه فرهنگی اجتماعی، ش ۶، صص ۵۰-۵۴.
- سراپی، حسن، ۱۳۸۸، تداوم و تغییر خانواده در جریان گذار جمعیتی ایران، نامه انجمن جمعیت شناسی ایران، ش ۲.
- قنبریان، مهدی، ۱۳۹۶، بررسی ازدواج سفید در نظام حقوقی ایران و غرب (مدرنیته)، فصلنامه مطالعات حقوق، ش هفدهم، صص ۱۶۹-۱۸۱.
- مودی، ملیحه، گرایلی، علی، ۱۳۹۵، بررسی ازدواج موقت از دیدگاه فقه و حقوق، تهران.
- میرخانی، عزت السادات، ۱۳۷۹، مرزشناسی در ازدواج موقت، ش ۹، تاریخ مراجعه: ۹۷.۱۰.۴.
- <http://ensani.ir/fa/article/86623>

پایان نامه

- پاک نیت، رباب، ۱۳۹۳، بررسی تطبیقی نکاح موقت و نکاح مسیار در اهل سنت، الهیات، دانشگاه پیام نور مرکز تهران، مقطع کارشناسی ارشد.
- درویشی نژادخوار، مطهره، ۱۳۹۵، بررسی حقوقی-جرم شناختی ازدواج سفید در ایران، حقوق، دانشگاه علامه طباطبائی، مقطع کارشناسی ارشد.